

ARHITECTURA TRANSILVANIEI ÎN SECOLELE XIV—XVI

(Rezumat)

Lucrarea de față constituie o continuare a studiului anterior al autorului apărut în 1994 intitulat „Erdély építészet a 11–13. században” (Arhitectura Transilvaniei în secolele XI-XIII). Și structurarea sa este asemănătoare: studiul introductiv, tratând arhitectura gotică a Transilvaniei între secolele al XIV-lea și al XVI-lea, este urmat de un vast capitol documentar. În prima parte a acestuia din urmă sunt înșirate în ordinea alfabetică a localităților izvoarele medievale scrise referitoare la construcțiile tratate în studiu, iar în cea de-a doua, sensibil mai scurtă, intitulată „Ctitori și comanditari, testatori”, referințele la izvoare sunt grupate în ordinea principalelor personaje care apar în acestea.

Studiul introductiv se subîmparte în capitole potrivit cronologiei adaptate în ultimele decenii de către istoriografia maghiară de istoria artei și arhitecturii: premisele din secolul al XIII-lea ale arhitecturii gotice sunt urmate de goticul clasic tardiv (începutul secolului al XIV-lea—1350/1360), de stilul central-european (1350/1360 – către 1390), de goticul internațional (către 1390—către 1430), de prima etapă a goticului târziu (1430—către 1470) și, apoi de cea de-a doua etapă a goticului târziu (către 1470—1541). În cadrul acestor subcapitole, structurate asemănător, sunt analizate sintetic construcțiile regale, cele ale marilor dregători, ale înalților prelați, cele orășenești, urmate de tratarea arhitecturii din părțile săsești, din comitate, din Secuime precum și a celei din domeniul rural.

În încheierea studiului, Géza Entz a rezumat principalele tendințe arhitectonice perceptibile în Transilvania, încadrându-le concomitent în contextul mai larg, central european și continental sub titlul „Locul arhitecturii gotice din Transilvania în contextul european și în cadrul regatului ungar”. Dat fiind că soarta l-a împiedicat pe autor să redacteze textul rezumatului lucrării sale, redactorii, să nu prejudicieze eventual unitatea conceptuală a lucrării cu o formulare proprie, au ales drept rezumat acest ultim capitol conceput de autor.

*

Arhitectura gotică transilvăneană constituie partea organică a arhitecturii europene pe de o parte, fiind în același timp și periferia acesteia. În aceea vreme, dincolo de crestele sudice și estice ale Carpaților, domină creația arhitecturală, esențial diferită ca formă și conținut a culturii bizantine care se distinge cu o pregnanță surprinzătoare de monumen-

tele arhitecturale ale vecinului lor nordic, respectiv, estic și sub aspect geografic. Acest segment al lanțului muntos delimitează marcant civilizația Occidentului și Orientului Europei. Caracterul clar răsăritean, respectiv occidental al creației arhitecturale a acestor două zone, constituie una dintre cele mai evidente argumente ale acestui fapt. Este interesant de a constata că arhitectura românilor ortodocși din Transilvania este înrădăcinată, aproape fără excepție, în stilul gotic, pe când arhitectura ortodoxă de dincolo de Carpați nu prezenta la început nici-o înrăurire gotică; abia mai târziu, în cursul secolelor al XV-lea și al XVI-lea poate fi observată o înrudire neesențială, adițională cu acest stil arhitectural. Fenomenul amintit poate fi descoperit în primul rând pe teritoriul aceluia voievodat moldovenesc care începând din secolul al XIV-lea avea relații mult mai strânse cu Ungaria medievală decât Țara Românească. Deși în cele două voievodate s-au construit câteva mănăstiri și biserici franciscane, acestea erau ctitorite de soțiile de origine ungară ale voievozilor.

Componentele arhitecturii gotice transilvănene apar, mai ales, în activitatea constructoare a orașelor și a orășenilor: în șantierele din secolele al XIV-lea și al XV-lea ale bisericilor parohiale, în structurarea așezărilor și în evoluția caselor, respectiv, în aceea a sistemelor defensive. Relațiile directe sau indirecte ale acestora, cu regiunile sud-germane, austriece, boeme sau sileziene pot fi convingător susținute. Legături deosebit de marcante cu restul Europei reprezintă arhitectura ordinelor călugărilor cerșetori. Din acest punct de vedere este de o importanță primordială încadrarea așezămintelor transilvănene în rețeaua internațională a acestor ordine. Înființarea mănăstirilor acestor ordine – ca și aiurea – presupunea acordul Curiei papale și se realiza în condițiile puse de Roma. Situația este identică și cu prilejul construcțiilor bisericesti din orașe, din târguri sau chiar din sate, în privința acordării indulgențelor sau a altor modalități canonice mai importante. Cu greu am putea imagina azi masivele începuturi din secolele al XIII-lea și al XIV-lea ale arhitecturii eclesiastice din Secuime, regiune care se remarcă prin practica extrem de redusă a scrisului în epoca respectivă, fără informațiile listelor de dijme papale întocmite în anii de după 1330 și păstrate în Vatican. Viața medievală a Transilvaniei de la orașe până la sate s-a înrădăcinat adânc în cultura Europei Occidentale și arhitectura sa gotică constituie o mărturie convingătoare a acestui fapt.

Susamintita apartenență în general de formele de exprimare ale arhitecturii Europei Occidentale s-a realizat de obicei prin intermediul natural al unor relații mai restrânse, interne, datorate faptului că începând cu secolul al XI-lea Transilvania și Ungaria medievală făceau parte dintr-un cadru istoric și un circuit vital identic. În acest cadru, principalele faze istorice ale regatului de odinioară – cu întâzieri mai mici – pot fi regăsite și în evoluția transilvăneană. Din cauza identității principalelor direcții ale amintitelor procese istorice, nici arhitectura gotică transilvăneană nu poate să primească o interpretare reală în afara cadrului cultural determinant al Ungariei medievale.

Astfel, în domeniul construcției de cetăți și curii din Transilvania, apare tot atât de evidentă evoluția – determinată de creșterea exigențelor artistice și de confort – spre genul castelului ca și în evoluția din centrul și vestul Ungariei. Tendințele arhitecturale ale evoluției orășnești își croiesc drum în mod asemănător, deși cu o oarecare întâziere fi în Transilvania. Evoluția structurală a locuințelor în secolele XIV–XV. a coincis, de asemenea, cu dezvoltarea generală din întreaga țară. Analogiile soluțiilor preconizate în formularea corului hală din Sebeș-Alba sunt prezente în Vác, Pesta și Debrecin. Soluțiile

preconizate de loja din Cașovia s-au iradiat prin Cluj către Sighișoara și Brașov. Șantierul regal activ la Buda și în împrejurimile sale în epoca gotică târzie, la sfârșitul secolului al XV-lea, a contribuit probabil, prin intermediul construcțiilor din Nyírbátor, la înflorirea de la cumpăna secolelor a arhitecturii ordinilor călugărești cerșetore transilvănene, mai ales în orașe (Cluj, Dej, Turda, Mediaș), dar a pătruns și în satele aparținând episcopului Transilvaniei (Meseșeni de Jos, Florești). Această activitate a șantierului condus de frater Johannes, a dobândit astfel o importanță deosebită la nivelul regatului.

Pe lângă strânselile legături care pot fi constatate față de Europa și față de Ungaria istorică, în arhitectura gotică a Transilvaniei se fac simțite și o seamă de particularități locale izvorâte din condițiile istorice interne ale provinciei, din ansamblul relațiilor dintre arhitectura și societatea epocii în discuție.

Teritoriul Transilvaniei din punct de vedere geografic, dar și din cel al evoluției istorice, se diviza în trei părți. Cele șapte comitate ale părților vestice și centrale erau cărmuite de voievod. Viața acestora poate fi calificată, în esență, identică cu aceea a comitatelor nobiliare ale Ungariei medievale. Partea sudică a provinciei era ocupată de scaunele privilegiate ale universității săsești, iar colțul sud-estic de aceea a secuilor. Ambele populații și-au format propriile structuri sociale specifice bazate pe privilegii și obligații comune. Societatea de caracter urban, respectiv de târgoveți, a sașilor prin intermediul comitelui sașilor, respectiv cea a secuilor prin intermediul comitelui secuilor se subordonau direct regelui. În mod analog, comitatele se subordonau puterii centrale prin mijlocirea voievodului. Societatea comitatensă a nobililor transilvăneni în esență își desfășura activitatea constructoare în mod analog cu sistemul identic al întregii țări: în mod asemănător își ridică cetățile, castelele, conacele, întemeia și amplifică mănăstirile diferitelor ordine călugărești, contribuia la realizarea exigențelor constructoare laice și eclesiastice ale orașelor și satelor cuprinse în comitate. Față de acestea, arhitectura regiunilor săsești și cea a Secuimii – ca urmare a privilegiilor lor – se remarcă prin caracterul său pregnant comunitar. Societatea, din ce în ce mai urbanizată a sașilor, își făurește construcțiile în cadrul orașelor și târgurilor, aceea a secuilor, conservând puternice trăsături gentilice bazate pe rudenția de sânge, își înalță construcțiile mai ales la sate – exceptând cele câteva târguri care apar abia către sfârșitul epocii studiate. Edificiile publice, laice și religioase ale orașelor se datoresc comunității. În acest sens, orășenii, pe lângă construcțiile lor particulare, susțineau în mod curent și realizarea exigențelor comunale. Organizațiile lor specializate în construcții se angajau și în afara orașelor. Societatea secuilor, conservând în cursul perioadei studiate structura sa comunitară, s-a diferențiat foarte lent, stratificarea sa feudală treptată începând abia în cursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XV-lea. În timp ce pe teritoriul comitatens – începând cu sfârșitul epocii dinastiei Arpadine – izvoarele scrise numesc din ce în ce mai des pe acei membri ai nobilimii mari sau ai celei de rând care își dau silința la ctitorirea sau înfrumusețarea edificiilor laice ori bisericesti, în Secuime asemenea documente lipsesc aproape cu desăvârșire. Bisericile parohiale ale târgurilor acestui ținut fuseseră construite cu ajutorul familiilor nobiliare din împrejurimi. Bisericile satelor secuiești au fost înalțate și înzestrate de comunitatea anonimă a acestor așezări. În mod similar documentele contemporane rămân mute și în privința „mecenilor”, cetățitorilor țărănești sau ale bisericilor cetăți săsești. O situație asemănătoare întâlnim și în ceea ce privește arhitectura contemporană, aproape exclusiv bisericască a românilor. Bisericile lor de lemn,

amintite de documentele scrise ale sfârșitului de secol al XIV-lea și ale secolului următor, dispărute fără excepție, se datorau de asemenea, activității colective. Cele câteva biserici de piatră ca și turnurile de locuit, de mici dimensiuni, se datoresc în schimb activității constructoare a domnului Moldovei, moșier și în Transilvania (Vad) sau, cum se întâmplă în Hațeg, și pe alocuri și în alte părți (de ex. Lupșa în Apuseni), au fost ridicate de proprietari români înobilati.

Această situație aparține care se conturează în activitatea constructoare a goticului transilvănean, poate să explice de ce – exceptând perioada de început și în opoziție cu practica celorlalte teritorii ale regatului – puterea centrală participă direct la realizarea unor construcții transilvănene doar în mod excepțional, de obicei și atunci prin transmisii și nici pe departe cu intensitatea caracterizând șantierul regale sau de curte. Sub acest aspect se pot interpreta relațiile șantierului din secolul al XIII-lea de la Cârța cu ctitoriile regale, care își au obârșia în construcțiile mănăstirii întemeiată în 1202 de către regele Emeric acolo. O explicație asemănătoare pare potrivită și în legătură cu ridicarea corului hală al bisericii parohiale din Sebeș, databilă în jumătatea a doua a secolului al XIV-lea. Palpabilele sale relații compoziționale cu Austria și Ungaria, cât și nivelul calitativ excepțional de ridicat al concepției și al execuției sale, nemaîntâlnit nici în ținuturile săsești, nici în Transilvania, demonstrează prezența unei asemenea suite de înfrâuriri contemporane vest-europene, în transmiterea cărora putem admite, nu fără temei, rolul mediator al celui mai important centru artistic al Ungariei contemporane. În acest sens constituie o împrejurare demnă de reținut faptul că regele Ludovic cel Mare în 1349 se afla la Sebeș, iar în anii 1344, 1359, 1366 și 1368 a petrecut mai multă vreme în apropierea Sebeșului, la Alba Iulia. În perioada 1376 și 1391, cu o întrerupere de trei ani, dieceza transilvăneană fusese guvernată de doi episcopi sași, de Goblinus și de Petru Knol, acesta din urmă german originar din Ungaria Superioară. Două din cheile de boltă ale corului din Sebeș poartă stema cu crinii angevini a țării, respectiv, coiful decorat cu cap de ștruț al aceleiași familii. Detaliile sculptate ale clădirii prezintă asemănări cu cele ale șantierelor regale (Visegrád: palatul, Zvolen/Zólyom și Diósgyőr: castelul). Victor Roth presupusese deja că realizarea corului hală putea să fi fost în legătură cu Ludovic cel Mare. Această presupunere nu a fost infirmată nici de cercetarea săsească actuală. Pe pilăștri sudici din interiorul corului, protejați de baldachin sculptat, se află statuia unui rege și a unei regine. În lumina celor arătate mai sus de ce nu am putea presupune că cele două reprezentări îi immortalizau pe Ludovic și pe soția sa? Epoca în cauză este perioada de largă răspândire a genului portretului în Occident. În ultima treime a secolului, una dintre aceste galerii de portrete reprezentative apare în corul hală al domului din Praga. Conexiunile istorice și familiare ale Angevinilor din Ungaria cu Franța și Italia fac foarte probabilă cunoașterea genului și la curtea ungară. În arta plastică din Ungaria reprezentările lui Carol I. la Spišská Kapitula (Szepeshely), respectiv, cele ale lui Ludovic cel Mare la Piest'any (Pöstyén) și în Cronica Pictată dovedesc acest lucru. Prin urmare, nu lipsesc nici în cazul nostru premisele identificării sculpturilor reprezentând o pereche regală. Indiferent însă de acceptarea, sau infirmarea nominalizării acestor sculpturi, pare întemeiată încadrarea construirii corului hală din Sebeș într-un cerc diferit, mai exigent decât domeniul construcțiilor strict orășenești.

Către mijlocul secolului al XV-lea Ioan de Hunedoara a inițiat în Transilvania sa natală construcții într-adevăr demne de un șef de stat. Pe lângă cetățile din Bistrița și

Stremț și mai ales pe lângă castelul de la Hunedoara, el a fost ctitorul unei serii de așezăminte bisericesti. De numele său se leagă întemeierea mănăstirilor franciscane din Teiuș, Buituri (Hunedoara) și, probabil, aceea a mănăstirii din Șumuleu (Miercurea Ciuc) precum și înălțarea turnului imens — cu o deosebită influență asupra arhitecturii din Secuime — al mănăstirii din Târgu Mureș. În cei șase ani ai guvernării sale se încadrează construirea mănăstirilor din Teiuș și Buituri (Hunedoara) și mai ales încheierea construcțiilor castelului din Hunedoara. Aripa vestică a acestuia din urmă, cu șirul său impunător de balcoane închise, avusese drept model presupusa fațadă nordică a palatului Friss ('elegant') din Buda și — potrivit ultimelor cercetări — la rândul său putea să inspire soluția asemănătoare a palatului din Strigoniu al arhiepiscopului Ioan Vitéz. Construcțiile hunedorene ale regelui Matia, împreună cu frescele de tematică laică de acolo, sunt rezultate ale activității constructoare a centrului artistic din curtea regală. Conexiunile central europene (Austria, Boemia, Lombardia) ale frescelor hunedorene relevate de Árpád Mikó susțin, de asemenea, contribuția directă, rară a curții regale în Transilvania.

Activitatea cea mai importantă și neașteptat de clar conturată în domeniul construcțiilor eclesiastice de la cumpăna veacurilor al XV-lea și al XVI-lea este legată de atelierul fratelui Johannes trimis de regele Matia în anul 1490 la Cluj. Practica compozițională și formală exigentă, caracteristică a călugărului franciscan care descindea în Transilvania din organismul gotic târziu de construcții al regelui, poate fi surprinsă într-o serie întregă de biserici parohiale orașenești și mănăstirești ai ordinelor cerșetoare. Detaliile sale artistice pot fi regăsite și la construcțiile contemporane din satele (Meseșeni de Jos, Horești) aparținând episcopului Lászlo Geréb, înrudit cu Matia prin intermediul familiei Szilágyi.

Puterea centrală a sprijinit neschimbat și în cursul secolelor al XIV-lea și al XV-lea, dezvoltarea orașelor și a orașenilor. Asemănător situației din întreaga Europă, tot astfel și în Transilvania, orașele au reprezentat principala forță motrică a dezvoltării artei gotice în general și cea a arhitecturii acestuia în special. După începuturile din secolul al XIII-lea, în secolele al XIV-lea și al XV-lea s-a conturat structura orașelor, în centru cu o piață de obicei dreptunghiulară care cuprindea clădirile publice, eclesiastice și laice. În cadrul pieții, sau în imediata sa apropiere se înălța biserica parohială și, în secolul al XV-lea, primăria. Rețeaua stradală regulată sau, în cazul unor condiții specifice locale (Sighișoara) neregulată, se conturează prin șirul parcelelor cu case din piatră de două nivele. Așezarea și, deseori biserica sunt împrejmuite de inelul fortificat cu turnuri și porți al zidurilor orașului; în apropierea acestora se aflau una sau mai multe mănăstiri. În piețele orașelor săsești șirurile eazelor cu arcade la parter marchează „bolțile” negustorilor și meșteșugarilor (Sibiu: Piața Mică, Bistrița: Piața), sau casele de mai multe nivele ale patricienilor bogați. În Piața Mare din Sibiu, sau în imediata apropiere a acesteia către 1500 existau și câteva turnuri de locuit. Alături de mănăstirile ordinelor călugărilor cerșetori, începând din secolul al XV-lea apar mănăstirile și bisericile călugărițelor franciscane și dominicane. În afara zidurilor de incintă ale orașelor și-au găsit loc spitalele cu hram pe Sf. Elisabeta sau Sf. Duh.

Turda și târgurile secuiești reprezintă o structură diferită, fiind axate pe o stradă principală dreaptă care se lărgeste către mijlocul orașului, devenind piață. În această piață se înălțau biserica parohială și în apropierea sa, eventual, mănăstirea (Turda, Târgu Mureș). Axa principală a structurii așezărilor rurale constituie strada principală delimitată de

parcele cu case. Drept mărturie a existenței timpurii a acestor așezări cu parcelele înșirate stau scrisorile de împărțire ale așezărilor Ilia (1348) și, respectiv, ale dispărutei așezări Folt (1418), odinioară de asemenea în comitatul Hunedoara.

În apariția arhitecturii gotice din Transilvania au avut un rol esențial și extins orașele în care, în secolele al XIV-lea și al XV-lea, soluționarea problemelor ridicate de construcțiile locale se sprijinea pe organizația breslașă din ce în ce mai diferențiată a meșteșugarilor proprii. Izvoarele contemporane scrise, începând cu mijlocul secolului al XV-lea, oferă detalii bogate despre meșteșugarii Clujului, Sibiului, Sighișoarei, Bistriței. Dulgherii și pietrarii erau cei mai importanți dintre aceștia. Ei își asumau de obicei rolul de conducere al șantierelor. Nu sunt mai prejos nici zidarii, țiglarii, pictorii și geamgii. În lista impunătoare a meșteșugarilor clujeni trebuie să remarcăm pietrarii și zidarii, în 1525 alături de aceștia fiind amintit și un „sculptor”, pe nume Francisc care era și știutor de carte. Goticul târziu, prin urmare, a pus deja bazele acelei activități impresionante pe care au avut-o în cursul secolului al XVI-lea pietrarii renascentiști ai Clujului. Probabil că nu este doar o întâmplare că în cursul secolelor al XV-lea și al XVI-lea cele mai multe nume de meșteșugari activi la construcții aparțin tocmai clujenilor. Din cauza incursiunilor turcești repetate și cu urmări din ce în ce mai grave, apărarea orașelor a devenit o problemă vitală. Sarcinile apărării – asigurarea turnurilor – constituiau în primul rând obligația breslelor. Aceste construcții de importanță majoră ale sistemului defensiv purtau numele breslelor cărora le erau încredințate. Privilegiile de breaslă acordă un accent deosebit regulilor stricte care conturează acest domeniu al obligațiilor breslei respective.

În cazul șantierelor locale meșterii sunt rar nominalizați. În acest context devine deosebit de valoros documentul din care aflăm că pe pietrarul sibian Andrei, orașul îl plătește în 1497 cu suma de 186 de forinți, pentru că a transformat casa lui Toma Gulden, din vecinătatea Pieții Mari, în primărie. În ultimii ani ai secolului, același Andrei conducea refacerea mănăstirii din Cârța, a realizat bolta în plasă a bisericii din Cristian și executa lucrări și pentru biserica din Moșna. Meșterul Konrad din Brașov a primit în 1455 jumătatea satului șercaia pentru serviciile sale aduse lui Ioan de Hunedoara, dar mai ales pentru construirea mănăstirilor franciscane din Teiuș și Buituri (Hunedoara). Este posibil că același Konrad participase la înălțarea turnului sudic al catedralei din Alba Iulia și la construirea bisericii din Vingard a lui Ioan Geréb înrudit cu familia Szilágyi.

Dulgheri sibieni lucraseră în anul 1492, din însărcinarea voievodului Transilvaniei, Ștefan Báthori, la construirea cetății din Odorhei. În anul 1545 capitlul din Alba Iulia încheia un contract cu meșterul dulgher din Sibiu, Mihail, pentru realizarea acoperișului turnului de careu al catedralei de la Alba Iulia. În contract se stipula clar că fusese vorba de un coif cu patru turnulețe în colțuri, aidoma turnurilor din Sibiu și Bistrița. De asemenea, episcopul Nicolae Zápolya a comandat prin sfatul sibian, pentru catedrala din Alba Iulia restaurarea unui retableu sau a unui altar poliptic. În 1464 urgenta într-o scrisoare ca să se restituie de urgență „tabula”, spre a fi reșezată la timp pe altar. Această scrisoare demonstrează faptul că în Sibiu, nu numai că se pictau asemenea panouri, dar se pricepeau și la reînnoirea lor. Cetățeanul Gheorghe Szabó din Mediaș construisese înainte de anul 1509, „cu arta sa în dulgherit”, curia din Criș al fostului căpitan al cetății Retz (Austria), Nicolae Bethlen.

Deseori se solicita de la orașe și material de construcție necesar cetăților. Ioan Szentgyörgyi, voievodul Transilvaniei, semna o înțelegere în 1466 cu meșterul sibian Ulrich pentru 200 de grinzi necesare construirii acoperișurilor Cetății de Baltă. Ioan Pongrácz Dengelegi pretindea în anul 1468 Bistriței 60 de bucăți de scânduri late și groase, respectiv meșterilor din Cisnădie, cuie pentru acoperișul cetății din Stremț. Gheorghe Martinuzii în 1540 tot de la bistrițeni pretindea pietrele necesare construirii cetății sale Újbálványos (Gherla).

Din socotelile orașelor Sibiu și Brașov, reiese că aceste două orașe susțineau cu subsidii în mod curent lucrările de fortificare ale bisericilor din așezările săsești. Este probabil că sibienii au contribuit și la construirea cetății țărănești a Slimnicului din apropiere. De asemenea, reiese clar din izvoarele contemporane amintite, că orașele, mai ales Sibiu, Sighișoara și Brașovul, dincolo de propriile construcții, au contribuit la rezolvarea unor importante probleme ridicate de construcțiile nobiliare, ba mai mult, unele dintre soluțiile lor au inspirat din punct de vedere compozițional și formal construcțiile bisericesti și laice din Transilvania. Influența transilvăneană considerabilă a construcțiilor din secolul al XV-lea ale bisericii Sf. Elisabeta din Cașovia (Košice) aruncă lumină nu numai asupra relațiilor artistice dintre orașele regești ale țării, ci și a celor reciproce dintre orașele transilvănene. Unele forme de sorginte cașoveană își fac apariția și la șantierele nobiliare din Transilvania (Coșeu: biserica franciscană, Apalina: biserica parohială).

Documentele contemporane consemnează deseori și meșteșugarii târgurilor și satelor.

Din creșterea numărului meșteșugarilor care se îndeletniceau cu construcții și din angajarea lor din ce în ce mai masivă de către diferitele categorii ale comanditarilor, a rezultat interdependența structurilor și formelor artistice precum și apariția lor pe teritorii mai mult sau mai puțin restrânse. Acest fenomen a depășit limitele, de altfel bine definite, ale stratificărilor sociale. Astfel se ivesc posibilitățile colaborării alături de organisme inițial izolate. Se poate constata, cu mare probabilitate deja în cea de-a doua jumătate a secolului al XIII-lea, că unii feudali mai înstăriți și-au organizat pe moșiile lor, pentru perioade de zece-douăzeci de ani șantiere relativ reduse care au fost dirijate pentru îndeplinirea unor proiecte din centrul domanial (familia Gerendi din Luncani, banul Mykud din împrejurimile Turzii, familia Gyógyi din Teiuș). În esență, în mod asemănător decurgeau lucrurile și în secolele următoare. Documentele cunoscute reflectă această stare de lucruri, mai ales în legătură cu construcțiile conacelor aparținând familiilor nobilimii mijlocii (Bethlen, Somkerek, Gyerőfi, Wass, Suki). Testamentul din 1453 al lui Dionisie Veres demonstrează că ridicarea bisericii din Sfăraș fusese condusă de un „lapidator”. Grigore Tamásfalvi în 1400 ridică la Bicălat o biserică parohială nouă, Francisc Mikola reface în 1492 biserica din Jebuc, ridicând-o cu această ocazie – cu aprobare ecleziastică – la rang de parohie. Ioan Farkas din Herina în 1449, respectiv familia Somkerek înainte de 1456, au ridicat bisericile gotice din Săarm, respectiv, din Gornești.

Pe lângă scrisorile de împărțire și testamente, socotelile de construcții aruncă lumină asupra desfășurării acestei activități. Cele mai vechi socoteli de acest gen au fost întocmite în orașe. Astfel devine cunoscut, începând din mijlocul secolului al XIV-lea, procesul construcțiilor din Sibiu care însumează aproximativ două secole. Socotelile din Sibiu și Sighișoara conțin informații privind construirea bisericilor fortificate și a cetăților

țărănești. Activitatea însumând mai multe decenii a șantierului format la Cluj în 1490 și condus de frater Johannes care a mijlocit transmiterea formelor goticului de curte către regiunile estice ale țării, dovedește cu prisosință colaborarea în domeniul construcțiilor care s-a realizat între acest organism originar din curtea regală și orașe.

Lucrările de mari proporții care au avut loc în pragul anului 1452 la Hunedoara la castelul lui Ioan de Hunedoara, presupun activitatea unui atelier care se leagă, probabil, de cel mai important centru artistic al țării: Buda. Aripa nordică a castelului a fost ridicată în ultimele decenii ale secolului, chiar la dispoziția regelui Matia, evident prin contribuția atelierului regal de construcții. Începând cu ultima treime a secolului al XV-lea și până la sfârșitul primei treimi al secolului al XVI-lea – potrivit socotelilor păstrate – Hunedoara și domeniul său dispuneau de o organizație constructoare proprie. Socoteli asemănătoare, păstrate din primul sfert al secolului al XVI-lea din vremea episcopului Francisc Várdai, atestă activitatea șantierului propriu al catedralei de la Alba Iulia, membrii căruia au lucrat și în cetatea episcopală din Tăuț.

Interdependențe structurale și formale pot fi surprinse și concretizate în cadrul unor zone mai reduse sau mai extinse ale arhitecturii gotice din Transilvania. Compoziția cu trei nave și transept a bisericii parohiale din Sibiu a avut înrâuriri asupra târgurilor de pe Valea Târnavelor (Richiș, Șaroș pe Târnave, Aței, Sântioana). Soluția formală a portalelor vestice ale catedralei de la Alba Iulia și ale bisericii din Cârța a supraviețuit până la începutul secolului al XV-lea în portalele vestice ale bisericilor din Turda Veche, Reghin, Băgaciu, Brateiu, Curciu, Buzd; de acestea se leagă biserica franciscană a celui mai important centru din Secuime, Târgu-Mureș prin portalul său reprezentativ vestic, decorat cu vrejuri și frunze de viță. Acest fenomen constituie o dovadă clară a faptului că unele formule îndrăgite depășesc granițele comitatelor, ale ținuturilor privilegiate, pe cele ale orașelor, târgurilor și satelor. Compoziția bisericii parohiale a Reghinului – totodată și biserica patronală a lui Toma Losonci – cu turnul înglobat în navă, reproduce modele săsești. Turnul imens al bisericii franciscane din Târgu-Mureș și-a exercitat influența în întreaga Secuime, mai ales în scaunele Caicului și Giurgeului. Bisericile simple, compuse din două spații succesive ale satelor secuiești sunt înrudite de aproape cu cele ale satelor din comitate, dar decorația lor a evoluat după gusturi locale. Decorul bisericilor din comitate este mai rafinat, cel al bisericilor din Secuime reflectă în schimb invenții proprii, specific provinciale. Decorul sculptural al bisericii românilor ortodocși, așezați pentru paza drumului la Feleac, trădează contribuția lapticizilor clujeni. Biserica, de un nivel ridicat a domeniului episcopal din Florești, a servit drept model bisericii contemporane, mai provincială în detalii din satul apropiat, Luna de Sus, de asemenea episcopal.

Cele arătate mai sus aruncă, poate, lumină și asupra faptului că oricât de clar să fi fost definite formațiunile istorice și caracteristicile sociale în evoluția arhitecturii gotice din Transilvania – acestea nu au rămas izolate unele de altele în procesele vitale ale arhitecturii, dimpotrivă ele se legau printr-o seamă de filiere, în foarte multe cazuri colaborau, aflându-se într-o strictă interdependență. Deși se conturează și se manifestă clar particularități de origine istorică, totuși între ele și deasupra lor s-au cristalizat legături rodnice care întreșeau și făceau viabilă desprinderea unei evoluții istorice și artistice comune. Această constatare este valabilă și în cazul arhitecturii săsești, cea mai închisă în sine, care totuși nu face parte numai din cultura germană, ci și din cea ungară și

transilvăneană contemporană. Sunt grăitoare exemplele care ilustrează apartenența sașilor la evoluția arhitecturii gotice transilvănene, în măsura în care contribuiseră la soluționarea problemelor ivite din afară teritoriilor lor privilegiate și, mai ales, cele care ilustrează rolul lor esențial local în evoluția culturii urbane. Șantierul de origine regală de la Cârța a avut un rol deosebit în determinarea compoziției planimetrice a unor biserici parohiale orășenești. Locul deosebit ocupat de corul hală din Sebeș, identitatea soluțiilor preconizate în cazul caselor orășenești cu cele practicate în Ungaria medievală, legăturile locale ale unor detalii arhitecturale (de ex. portale) susțin afirmația că arhitectura sașilor din Transilvania, pe lângă trăsăturile sale particulare, se interferează organic cu civilizația ungară și cea transilvăneană.

Goticul transilvan nu se încadrează numai în ansamblul civilizației Europei și al Ungariei medievale ci și în unitatea multicoloră a propriei sale vieți care face să fie transilvăneană, separat, dar și laolaltă, arhitectura gotică particulară a comitatelor, cea a scaunelor săsești și secuiești, precum și creația arhitecturală contemporană a populației românești așezate. Orașele Cluj, Sibiu, Sighișoara, Brașov, Bistrița constituiau centrele artistice locale primordiale. Un rol asemănător dobândise în privința șantierelor din regiunea Târnavelor Mediașul, în Secuime Târgu Mureșul și, probabil, Șumuleul, ori Hunedoara în raza comitatului. Coordonarea realizărilor arhitecturale ale teritoriilor comitatense nu este atât de legată de loc, ea depinzând mai de grabă de activitatea constructoare a familiilor aparținând nobilimii mari și mijlocii. Cea mai mare parte a construcțiilor gotice aparține arhitecturii bisericesti din mediul rural. Aceasta, la orice nivel al provincialismului său, reflectă printr-o admirabilă varietate și printr-o bogată cultură a formelor, caracteristică compozițiilor simple, manifestările artistice, pline de inventivitate populară, deseori înduioșătoare ale colectivităților rurale.